

Prostor, urbanizam, politika u postsocijalističkom gradu

Miloš Jadžić

Uvod: neoliberalizam svuda

„Za ogledni primjer uzeli smo gradski prostor kao paradigmatički slučaj neoliberalnih strategija i otpora istima. To nije jedini mogući način da se praksa neoliberalizma dovede u pitanje, no – nama se barem čini – to je vjerojatno najbrži put da se u cjelini sagledaju divergentne strategije neoliberalizma“ (Milat, 2008: 11)

Modernistički koncepti „grada blagostanja“ i „socijalističkog grada“, koji su provizijom socijalnih servisa decenijama pokušavali da ublaže odnosno prevaziđu napetosti na relaciji rad-kapital, dospeli su u krizu krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina dvadesetog veka, sa počecima transformacije globalnog ekonomskog sistema iz fordizma u postfordizam. Ubrzo, dolazi do „neoliberalnog udara“ – retrogradne promene logike razvoja i porasta nejednakosti u načinu proizvodnje i raspodele, što je rezultiralo destrukcijom kako „socijalističkog projekta“ na Istoku, tako i dekonstrukcijom „socijalne države blagostanja“ na Zapadu. Pritisak tržišnih sila i konzervativne politike od tada neprekidno proizvodi globalne rizike, svakovrsne krize i sveopštu nesigurnost.

Neoliberalna urbana politika, vođena procesima privatizacije i deregulacije, bitno menja principe regulisanja urbane ekonomije, dovodeći do otvaranja ka privatnom sektoru i tržišnim principima poslovanja i u domenu javnih usluga.

„Urbana politika više ne teži tome da vodi ili regulira smjer ekonomskog razvoja, nego prije da se uklopi u tokove koje je tržište već stvorilo u potrazi za najvećim profitom, bilo neposredno, bilo u obliku poreznog prinosa“ (Smith, 2008: 77).

Nova urbana politika u takvom kontekstu postaje primarno fokusirana na stvaranje pogodnosti u cilju privlačenja kapitala; ona više nema za cilj prevazilaženje društvenih nejednakosti u prostoru jer su one neophodne za kapitalistički sistem i njegovo funkcionisanje.

Neoliberalni model zaista postaje globalan u poslednjoj deceniji prethodnog stoleća, nakon kolapsa režima „realno postojećeg socijalizma“. „Od tog se momenta neoliberalne

gospodarske mjere oslanjaju na već postojeći neujednačen nivo razvoja svjetskih regija i društava, te se time ionako već velika razlika u bogatstvu naroda samo još više produbljava. Faktička sloboda prometa roba i kapitala – za šta se zalažu zagovornici neoliberalizma – ne dovodi i do slobode kretanja ljudi. Dapače, deklarativna sloboda izbora za mnoge je ljude svedena na izrabljivački rad koji nije dostatan ni za zadovoljenje elementarnih potreba, čak niti u zemljama bogatog Sjevera (tzv. working-poor fenomen). Za elite pak nov način upravljanja ekonomijom donosi ekstraprofite (...)“ (Milat, 2008: 14)

Neoliberalizacija je na suštinski sličan način pogodila i zapadna društva razvijenog kapitalizma i zemlje bivšeg Istočnog bloka. Drugim rečima, „izostanak geografskih razlika unutar neoliberalnog svetonazora“ (Hackworth, 2008: 93), između ostalog, možda dovodi u pitanje i (daljnu) upotrebu pojma postsocijalističkog grada kao idealnog tipa.

U tzv. postsocijalističkim gradovima odavno su prisutni skoro svi aspekti neoliberalizacije (sveopšta privatizacija, nestanak ili rapidno ugrožavanje javnih prostora, insistiranje na partnerstvu privatnog i javnog sektora, upletenost u globalni sistem finansiranja putem zajmova i kredita, itd). S druge strane, procesi „transformacija ovih gradova pod složenim međudelovanjem sličnog institucionalnog i prostornog nasleđa, niskog stepena posvećenosti političkim, ekonomskim i institucionalnim reformama u oblasti urbane politike i primarnosti strategija usmerenih na privlačenje potrebnog nivoa stranih investicija (...)“ (Petrović, 2009: 255) su završeni ili se privode kraju ili nisu ni bili nešto što ih razlikuje od zapadnih gradova.

Postsocijalistička tranzicija je u tom smislu verovatno prevaziđen okvir analize bivših državno-socijalističkih gradova, a tzv. postsocijalistički grad se može shvatiti samo kao podvrsta neoliberalnog grada.

Mračna prošlost, svetla budućnost, večita tranzicija?

„Tranzicija, dakle, jeste privremena etiketa koju bi trebalo koristiti sve dok takvi sistemi bezbedno ne dosegnu neki poznati tip društva“.
(Pikvens, 2005: 357)

Jasno je da su istraživači društvene stvarnosti uvek imanentni temi koju istražuju, oni imaju svoju poziciju u društvu i upleteni su u društvene odnose, stoga: njihovo znanje nije neutralno, tj. „neutralno znanje“ ni ne postoji; pitanje je s koje pozicije razmišljamo i na čijoj smo strani. (Grad postkapitalizma, 2010: 42-43). To se jasno vidi na primeru istraživanja i kvalifikovanja državno-socijalističkih poredaka i procesa restauracije kapitalizma u našim regionima čiji smo svedoci decenijama unazad.

Ipak, moguće je uslovno se složiti oko nekih jasnih empirijskih činjenica, a ostaviti po strani njihova tumačenja i vrednovanja.

„U izvesnom smislu, o kraju socijalističke urbane politike može se govoriti kao i o konačnom kraju modernističkog projekta (...) a o postsocijalističkim urbanim okolnostima kao tipično postmodernim u pogledu diverzifikacije aktera“ (Petrović, 2009: 55)

Socijalistički grad je pre svega bio industrijski grad – grad kojim je dominirala masovna industrijska proizvodnja, organizovana od strane velikih državnih ili društvenih preduzeća. Karakterisalo ga je državno vlasništvo nad građevinskim zemljištem i znatnim delom stambenog fonda, kao i odbacivanje tržišnih mehanizama u nekim od strateških sfera. Značajan je bio razvoj socijalne infrastrukture; funkcionalizam i socijalni ciljevi su često imali prednost u odnosu na profitnu logiku ili estetske principe što je rezultiralo višim nivoom socijalne sigurnosti i nižim nivoom rezidencijalne segregacije, ali i manjim stepenom urbane diverzifikacije kao i pojavom podurbanizacije (visoke investicije u razvoj industrijske proizvodnje i niže investicije u infrastrukturu i potrošnju).

Koncept podurbanizovanosti razvijen je da bi ukazao na daleko niži nivo koordinacije urbanizacije i industrijalizacije socijalističkih gradova u odnosu na kapitalističke. Neki autori smatraju da je upravo ta nasleđena podurbanizovanost jedan od faktora koji je državno-socijalističke gradove onemogućavao da pređu u fazu postfordističke ekonomije, kao i da je nakon kolapsa sistema otežavao uklapanje u međunarodne mreže kompetitivne globalne ekonomije, odnosno da je bio jedan od razloga što je ta integracija uglavnom rezultirala njihovim poluperifernim položajem unutar svetskog kapitalističkog sistema.

Stambeno pitanje je u socijalizmu (doduše kao i u kapitalizmu – bar kada je u pitanju javno stanovanje) predstavljalo politički projekat. Nova kolektivna stambena naselja, u društvenom vlasništvu, vremenom postaju pretežno rezervisana za relativno privilegovane socijalne grupe tako da pravo na stan postaje jedno od spornih društvenih pitanja. Stabilni porast urbanog stanovništva je mahom poticao od imigranata sa sela koji nisu mogli tako lako da se nasele u gradu, ali im je kao kompenzacija tolerisano individualno stanovanje u privatnom vlasništvu, pretežno na obodnim područjima gradskih aglomeracija.

Rezultati brojnih istraživanja još su odavno uočili da su nejednakostima u stambenoj sferi doprinosili i državna i tržišna alokacija resursa. „Grupe sa višim primanjima, višom stručnom spremom, većom imovinom i višim nivoom potrošnje raspolažu i boljim stanovima“ (Mandić, 1990: 88) Ipak, neka istraživanja u zemljama državnog socijalizma su još i u vreme urušavanja tih režima naglašavala da prepuštanje tržišnoj regulaciji ipak dovodi do većih nejednakosti. Nažalost, u godinama koje su sledile, i većina je stanovnika imala prilike da se u to uveri uprkos nepromišljenoj i kratkovidoj euforiji koja je pratila procese privatizacije društvenog stambenog fonda.

Transformacija državnog socijalističkog poretka ka onom u kojem svaki aspekt života karakteriše otvorena i surova tržišna utakmica (a koji se i dalje u javnom govoru retko naziva pravim imenom: kapitalizam) obeležena je, logično, dominacijom privatnog interesa nad javnim i novom organizacijom proizvodnje života u gradu koja je sada jasnije usmerena u interesu vladajućih slojeva. S tim u vezi, prve godine postsocijalističke transformacije donele su zanemarivanje urbanog planiranja, čak i odbacivanje dugoročnog definisanja razvoja grada, a sve u cilju obezbeđivanja dodatnih izvora preživljavanja novouspostavljenih režima. Neminovne posledice bile su očigledne: smanjenje kvaliteta i obima provizije javnog sektora i javnih prostora i porast socio-prostornih nejednakosti. Generalno, socijalna dimenzija urbane politike se tokom famoznog tranzicionog perioda zapostavlja – pravo na rad, pravo na stan i još mnoga prava koja bi se mogla podvesti pod pojam „prava na grad“ deklarativno su prisutna, ali se brutalno zanemaruju, a problemi na koje se ta prava odnose bivaju prigušeni terorom reakcionarnih „etničkih prava“ ili apstraktnog „ljudsko-pravaškog“ diskursa.

Baš kao i na Zapadu gde je privatizacija u stambenoj sferi rezultirala redistribucijom imovine u prilog višim slojevima društva, kao i drastičnim pogoršanjem stambenih uslova marginalizovanog dela stanovništva (Mandić, 1990: 85-86), tako je i privatizacija društvenih/državnih stanova u zemljama nekadašnjeg „realno postojećeg socijalizma“, dugoročno gledano, doprinela produbljivanju klasnih razlika koje su u novom sistemu „legalizovane“. Mada je privatizacija u stanovanju trebalo da simbolizuje početnu uspešnost ekonomske transformacije, omogućavajući da svi njeni učesnici (i država i svi građani) navodno sebe percipiraju kao dobitnike tog procesa, ubrzo se, međutim, problem uništavanja društvenog stambenog fonda počinje materijalizovati u sve ozbiljnijem obliku, pre svega kroz nedostatak dostupnih stanova. Deo paradoksa leži u tome što prostora za stanovanje ili bar prostora koji bi u to mogao da se lako pretvori verovatno ima dovoljno, ali nedostaju mehanizmi pravedne distribucije usled ideoloških rešenja koja ne nameću nikakva ograničenja za gomilanje nekretnina u privatnim rukama niti ikakvu ozbiljnu društvenu zaštitu onih koji stradaju kao žrtve tretiranja stana kao konkurentnog ekonomskog resursa umesto kao elementarnog ljudskog prava („imati krov nad glavom“). U toj situaciji ne treba da čudi drastičan porast broja beskućnika. Nove mere stambene politike su u narednim godinama usmeravane prevashodno na obezbeđivanje stambenih kredita za pripadnike imućnijih slojeva, dok su javni stanovi građeni veoma sporo, u ograničenom obimu i to uglavnom na perifernim lokacijama.

Jedna od centralnih dimenzija transformacije postsocijalističkih gradova jeste nastanak i ekspanzija tržišta nekretnina – tržišta koje na tako očigledan način krši osnovna ljudska prava. Osim problema tehničke prirode (administrativne procedure, registri nekretnina, česte promene zakonskih regulativa i tsl.) postsocijalistički gradovi suočili su se sa kontroverznim pitanjem denacionalizacije konfiskovane predratne imovine. Odgovor se činio lakim:

restitucija! Ona je uglavnom i sprovedena, ponegde uz izvesne muke u vezi sa pogodnim modalitetima. Ipak, rešavanje tih imovinsko-pravnih pitanja zavređuje mnogo više pažnje od čisto tehničke: shvatanja (ne)pravednosti (de)nacionalizacije, tj. tvrdnje o nužnosti restitucije predstavljaju jedan od mitova na čijoj dekonstrukciji treba / je trebalo da radi savremena levičarska teorija i politika u postsocijalističkim gradovima. Naime, pitanje: kako tretirati „otimačinu otetog“? može da posluži kao dobra ilustracija ograničenja koje uspostavlja trenutno dominantna ekonomska logika ovaploćena u odgovarajućim zakonskim rešenjima koja onemogućavaju alternativne urbane prakse i političke akcije.

Dok je socijalistički grad viškove vrednosti ulagao u kolektivne stambene komplekse i razvoj industrije, danas se u gradu investira u individualno stanovanje i poslovne i šoping centre. Tržišna logika tako stvara na gradskoj teritoriji šizofreni miks suprotstavljenih novih luksuznih objekata i starih stambenih i industrijskih struktura.

Gradnja novih poslovnih objekata ili pretvaranje starog stambenog u poslovni prostor često imaju za posledicu izmeštanje stanovništva, podupirući tvrdnje nekih autora da se proces premeštanja i akumulacija putem razvlašćivanja kriju u srži procesa urbanizacije u kapitalizmu. (Harvey). Tako su u Beogradu samo u poslednje dve godine zabeležena tri upečatljiva rušenja romskih naselja: „čišćenja“ zemljišta ispod mosta Gazela i kraj sportsko-rekreativnog centra „25. maj“, kao i brutalni događaji vezani za izgradnju luksuznog stambeno-poslovnog kompleksa Belvil koji su postavili scenario za sva buduća slična zbivanja.¹ Osim što su ovi programi raseljavanja Roma ponovo otvorili pitanja inkluzije diskriminiranih manjina, kao i otvoreno pokazali relativnu nesolidarnost lokalnog većinskog življa,² oni su bitni i jer su pokrenuli, barem u nekim aktivističkim krugovima u Srbiji, načelna pitanja legitimnosti takvih intervencija koje se vrše u interesu krupnog kapitala.

Vremenom, neki razvojni projekti neoliberalnih postsocijalističkih gradova počinju da se realizuju kroz tzv. *javno-privatna partnerstva*. Novo gradsko preduzetništvo diljem sveta karakteriše upravo insistiranje na partnerstvu javnog i privatnog sektora pri čemu, najčešće, ovaj prvi preuzima rizik a drugi u najvećoj meri ubira korist. Rezultat je „investiranje i

---

¹ Poslednji u nizu događaja (oktobar 2010.) – intervencija u Vojvođanskoj ulici – direktan je nastavak jedne od tri gorepomenute epizode i pokazuje da je pristup rešavanju problema „nelegalnih“ (klasična kvalifikacija buržoaskog prava) i „nehigijenskih“ (ovaj epitet, osim što je nabijen rasističkim prizvukom, potpuno je besmislen i u faktičkom smislu) naselja verovatno definitivno utvrđen od strane gradskih vlasti, i što je još gore, prećutno prihvaćen unutar većinske javnosti koja je uglavnom stabilno indiferentna po pitanju ovih incidenata.

² Naime, prvo planirano susedstvo u koje je trebalo da Romi budu preseljeni – novobeogradski blokovi (kolektivna stambena naselja iz socijalističke ere, sasvim solidnog kvaliteta) – nije ih dočekalo sa gostoprimstvom: formalni razlozi koji su navođeni (kontejneri /sic!/ u koje bi Romi bili smešteni oborili bi cene beličkih stanova u susednim soliterima) mogu se na neki način upisati u zapadnu tradiciju NIMBY pokreta sa srednjoklasnim zahtevima očuvanja postojećeg nivoa životnog standarda (NIMBY – not in my backyard), mada su bile prisutne i određene naznake rasistički motivisanog odbijanja. Ono što je možda još zanimljivije, jeste činjenica da i na drugoj predviđenoj lokaciji Romi nisu bili prihvaćeni: reč je o daleko skromnijem naselju (Ovča) čiji su žitelji delom takođe pripadnici manjinskih etničkih grupa (rumunski starosedeci).

privredni razvoj koji špekuliše izgradnjom mesta, umesto da poboljša životne uslove na određenoj teritoriji“ (Harvi, 2005: 211). Na ovu vrstu urbanih partnerstava se u gradovima bivšeg Istočnog bloka gleda sa nekritičkim odobravanjem i to je takođe jedan od mitova koje levičarske urbane studije treba da dovedu u pitanje: mit o neupitnoj uzajamnoj koristi na relaciji javni-privatni sektor (naročito ako se radi o projektima koji su tobože i od javnog interesa). Ovde bi bilo zanimljivo uputiti na Mitrašinićev koncept PROPAST – *privately-owned publicly-accessible space (typically organized around a specific theme)* koji se odnosi na „partnersku“ privatizaciju javnih prostora (PROPAST – saradnja privatnog i javnog sektora skoro neminovno vodi u propast).³ S tim u vezi, valjalo bi uputiti izazov dominantnom mišljenju „stručne“ a i šire javnosti: da li je problem regionalnog urbanog razvoja – naročito kada se kao neminovnost prihvata upliv privatnog kapitala – u najvećoj meri u netransparentnosti razvojnih procesa, „prljavom novcu“ (kao da postoji nekakav magični „čist kapital“), mitu i korupciji, nedostatku ili nedovoljnom kvalitetu javne rasprave? Pre će biti da se radi o načelnom problemu saradnje javnog i privatnog sektora, pogrešnom pokušaju mirenja interesa kapitala i narodnog interesa. Da li je bitno ko je konkretni privatni investitor ili je problem u tome što je uopšte u igri privatni preduzetnik sa svojim ličnim interesima, koji se u strukturnom smislu nikada ne mogu poklopiti sa interesima najšire društvene zajednice? Ne radi se tu samo o nepoštovanju propisa i zakonskih procedura nego o samom karakteru fundamentalnih zakona i logici na koju oni primoravaju! Prosto, sve mogućnosti promena zakonskih regulativa zarobljene su generalnim ekonomsko-pravnim okvirom, koji, kao i uvek i svugde, predstavlja volju vladajuće klase i gotovo ništa osim toga.

Slično bi se mogao oceniti i pokušaj implementacije koncepta *društveno odgovornog poslovanja* čije priznavanje i promovisanje navodno doprinosi kvalitetnijem funkcionisanju društva, tj. smanjenju socijalne isključenosti i diskriminacije, povećanju socijalne pravde, zaštiti zaposlenih i potrošača, kao i odgovornom odnosu prema lokalnoj zajednici i životnoj sredini. Ako bi se čak dobronamerno moglo progledati kroz prste iskrenoj ali utopijskoj želji za socijalnim skladom unutar kapitalističkog društva koju gaje pojedini socijaldemokratski filantropi, teško da se može progutati lepo upakovana sintagma „održiva konkurencija“ kao osnov ekonomije – oksimoron koji se ne dovodi u pitanje u okviru koncepta socijalno odgovornog preduzetništva.

Uloga lokalnih vlasti postsocijalističkih gradova iscrpljuje se u stvaranju pogodnih uslova za investitore koji, osim u gorepomenutim građevinskim sadržajima, učestvuju i u izgradnji velikog broja šoping molova, auto salona, benzinskih pumpi, lanaca brze hrane i sličnih prostora potrošnje. U kontekstu opšte socio-ekonomske situacije u zemljama bivšeg državnog socijalizma, od kojih većina i posle dve decenije nije dostigla privredni nivo na kojem je bila u

---

³ Za sugestiju zahvaljujem Ivanu Kucini, docentu Arhitektonskog fakulteta u Beogradu.

posljednjim godinama bivšeg sistema (koji se, tih godina, raspadao pod uticajem ekonomske stagnacije) tragikomična je činjenica da lokalne vlasti predstavljaju otvaranje tih objekata kao indikator ultimativne socijalne i ekonomske modernizacije. Naravno, „širenje npr. šoping molova nije uslovilo nestanak neformalnih aktivnosti u trgovini“, što na neki način ukazuje na „nove podele urbanog društva u domenu potrošačkog ponašanja“ (Petrović, 2009: 236) (npr. siromašni delovi urbane populacije nemaju pristup luksuznim trgovačkim mestima u centru grada, a mnoge hipermarkete je teško koristiti bez automobilske prevoza).

Promene na tržištu nekretnina postepeno vode dualizaciji stambenog tržišta. Nasleđeni nivo socijalne heterogenosti susedstva može se smatrati samo ostatkom socijalističkog grada koji će verovatno vremenom nestati. Kolektivna stambena naselja građena u socijalističkoj eri predstavljaju veliki deo stambenog fonda u mnogim postsocijalističkim gradovima (čak 40-50%) (Petrović, 2009: 240). Visok nivo standardizacije gradnje i relativno mali stanovi osrednjeg kvaliteta čine da ovaj stambeni model doživljava egzodus ekonomski potentnijih slojeva koji se lagano okreću mogućnostima suburbanizacije zapadnog tipa ili gentrifikacijama centralnih gradskih područja. „Gentrifikacija se do 90-ih godina u gradovima širom svijeta, iako u različitim razmjerama, razvila u ključnu urbanu strategiju gradskih uprava u suradnji sa privatnim kapitalom (...) Barem u tom pogledu neoliberalizam na prijelomu stoljeća naznačuje liniju konvergencije između urbanih iskustava većih gradova u onome što se nekada nazivalo Prvim i Drugim svijetom“ (Smith, 2008: 76-77). „Gentrifikacija kao globalna urbana strategija savršen je izraz neoliberalnog urbanizma. Ona mobilizira individualne pretenzije na vlasništvo putem tržišta koje podmazuju državne donacije“ (Smith, 2008: 82).

Još jedna negativna pojava unutar postsocijalističkog grada: naselja koja dobijaju „lošu reputaciju“, u kojima vrednost stanova opada, a povećava se koncentracija socijalnih slojeva koji se mogu smatrati postsocijalističkom potklasom: trajno siromašni, izbeglice, nezaposleni, itd. To vodi postepenom formiranju džepova urbanog siromaštva pa i etničkih getoa: npr. u Bukureštu ima kvartova bez struje i vode jer građani mahom nemaju sredstava da plate ove usluge, stanovi su u tim naseljima jeftini jer niko ne želi da se tu naseli; ili: Budimpešta – određeni delovi centralnog gradskog područja i nekadašnja socijalistička nova stambena naselja izloženi su procesu slamizacije, a socijalni i etnički sastav (Romi) ukazuje na procese getoizacije.⁴ „Razlike između dobrostojećih i najgorih susedstava se u toj meri povećavaju da se mogu čitati i kroz razlike u očekivanom trajanju života, koje dostižu nivo od čak 6 godina, ukazujući na potpunu razgradnju mehanizama socijalne uključenosti siromašnih područja“ (Petrović, 2009: 241).

---

⁴ Podatak iz 2002; možemo samo zamisliti kakva je danas situacija u kontekstu jačanja i normalizacije (ekstremne) desnice, odnosno tolerisanja povremenog otvorenog terora paramilitarnih neofašističkih snaga, čak i u urbanim sredinama.

Favorizovanje individualne na račun kolektivne potrošnje uočava se i u segmentu transporta: „čak i u gradovima sa efikasnim javnim transportom (sistem metroa) dolazi do pada njegove upotrebe za čitavih 30% npr. u Pragu i Budimpešti upotreba javnog transporta u ukupnim vidovima transporta građana opada sa preko 80-95% krajem 1980-ih i na ispod 50% 2000-ih“. Takođe, ova dva grada su uz Varšavu, Sofiju, Ljubljanu među prvih 10 u Evropi po broju automobila na 1000 ljudi. (Petrović, 2009: 243)

U prvoj deceniji restauracije kapitalizma najveća količina direktnih stranih investicija ulagana je u glavne i velike gradove (budući da su oni već posedovali resurse za poslovanje velikih kompanija), te tako oni postaju područja sa značajno višim stopama zaposlenosti i višim nivoom dohotka u odnosu na nacionalne proseke. Regionalni razvoj koji se uglavnom bazira na povezivanju velikih gradova, često je neravnomerniji u odnosu na socijalistički period. Uprkos značajnoj deindustrijalizaciji glavnih gradova postsocijalističkih zemalja Centralne i Istočne Evrope i njihovog razvoja u pravcu tipično servisnih centara u evropskim razmerama, oni i dalje ostaju bez značajnih globalnih komandnih i koordinirajućih funkcija. (Uopšten je trend porasta udela zaposlenih u uslugama sa oko 40% na oko 70% u većim urbanim centrima).⁵ Socio-prostorna transformacija imala je najnepovoljnije efekte u gradovima koji su tokom socijalizma planirani kao monofunkcionalni industrijski centri. U slučaju izostanka interesa stranih investitora za specifične industrijske grane, redukovanje državnih fondova i nagomilani ekološki problemi uslovljavaju dugotrajnu ekonomsku stagnaciju, niske dohotke i opadanje kvaliteta života, što ovim gradovima dodatno umanjuje razvojne šanse. S tim u vezi, zanimljiv je, tužan ali ilustrativan, primer gradova duž transsibirske železnice nastalih tokom socijalizma, koji danas nemaju minimum resursa potrebnih za održavanje osnovnih servisa iako su centri regiona koji proizvode veliki deo energije kojom se koristi globalna ekonomija (Petrović: 246-247). Neki drugi gradovi, koji su se na sreću razvijali na manje ekscentričnim lokacijama, odriču se svog socijalističkog iskustva i u potrazi za novom osnovom gradskog imidža⁶ ponekad igraju na kartu „povratka svojim starogradskim osnovama“, makar i izmišljajući ili modifikujući predsocijalističku tradiciju (predratni Beograd – prestonica „zlatne demokratije“, Sankt Petersburg – ruska kapija u Evropu) ili se prosto trude da u postmodernom maniru pronađu nekakvu „novu“ identitetsku nišu, makar i ponavljajući opšta mesta (Vilnius – baltički poslovni centar, Budimpešta – centralnoevropski tehnološki centar, Sofija – balkanska prestonica, Riga – udobno mesto za miran život, itd.)

---

⁵ To otvara pitanje klasno-slojnog (samo)razumevanja tih novih servisnih slojeva, kao i, s tim u vezi, mogućnosti sindikalnog organizovanja tog novog postmodernog urbanog proletarijata, i njegove generalne političke orijentacije.

⁶ Profilisanje identiteta grada je, uz npr. promociju novih načina upravljanja ili apstraktnu koncepciju „održivog razvoja“, jedna od tačaka prepoznavanja svake postfordističke neoliberalne metropole, bila ona postsocijalistička ili „obična zapadna“ postmoderna; naravno, iznad svega je ipak *konkurentnost* kao fundamentalni princip.

Kako god, razvojni planovi i strategije i dalje su podređeni zahtevima i interesima neoliberalnih političara i/ili investitora (neretko isti ljudi). Neoliberalna politička elita, lokalna kao i nacionalna, svoju neangažovanost za delanje u interesu najširih gradskih slojeva redovno opravdava oskudnim finansijskim resursima. Ovo je, naravno, besmislica – i to je još jedan od paradoksa i fundamentalnih mitova (hronični nedostatak finansijskih sredstava) koje treba demistifikovati i srušiti: novca ima, samo ga treba kreativno i pravedno redistribuirati! Ono što nam je svakako potrebno u vezi sa ovim pitanjem jeste linija potpunog ignorisanja interesa vlasnika kapitala.

Čiji su naši gradovi?

Krajem 80-ih godina su se i u zemljama državnog socijalizma počeli javljati novi društveni pokreti (prvenstveno ekološki) koje je režim na izdisaju uglavnom tolerisao jer ih je smatrao relativno bezopasnim. Nakon kraha poretka došlo je do delimične institucionalizacije tih inicijativa u smislu da neke ideje preuzimaju novostvorene partije, a delom započinje i proces profesionalizacije sektora u vidu pojave nevladinih organizacija. Dakle, scenario ne mnogo različit od onog viđenog na Zapadu, s tom razlikom što urbane inicijative na Istoku nisu imale gotovo nikakvu tradiciju za sobom na koju bi mogle biti ponosne i za kojom bi mogle žaliti. Profesionalne NVO i građanske inicijative, koje se bave problemima urbanog razvoja u zemljama bivšeg državnog socijalizma, relativno su novi akteri koji se pojavljuju u vreme kada su slični pokreti na Zapadu već uveliko doživeli reformističku transformaciju. Kako su tamo stvari tekle?

U posleratnom periodu, na Zapadu su glavni nosioci demokratskih impulsa u društvu bili urbani socijalni pokreti poput feminističkog, crnačkog, LGBT, kao i svih frakcija opozicionih radničkih i sindikalnih pokreta. Progresivni radikalizam vremenom splašnjava u meri u kojoj sistem, tj. njegovi ideološki i aparati sile uspevaju da otupe oštricu ovih pokreta. Verovatno bi se prelomnim momentom mogla smatrati prokockana šansa 1968. godine, kao i generalna zbivanja na globalnom nivou s kraja 60-ih i početka 70-ih. Novi socijalni pokreti se tada počinju lagano depolitizovati i okretati sve bezopasnijim „komunalnim“ ili „partikularno-identitetskim“ temama, što će vrhunac dostići u 90-im godinama. Upravo tada dolazi do modifikacija koje su sa pojmovima „socijalnog i kulturnog kapitala“ izvršili pojedini teoretičari: naime, pojam je istrgnut iz izvornog konteksta, „očišćen i prodan“ globalnim ekonomskim institucijama poput Svetske banke ili OECD-a koje su ga radosno dočekale i pretvorile u jedan od lajtmotiva svojih „razvojnih“ projekata. Sa stanovišta interesa finansijske oligarhije, diskurs „društvenog kapitala“ je bio prilično zanimljiv i upotrebljiv: ideja po kojoj svaki pojedinac i svaka zajednica poseduje određene (ne)materijalne resurse,

čijom mobilizacijom mogu samostalno poboljšati svoj položaj u društvu. Usledila je ekspanzija nove terminologije – umesto kategorija: moć, dominacija, eksploatacija, počele su prevladavati: društvena uključenost/isključenost, makroekonomska stabilnost, društvena kohezija, itd. Ova terminologija ima tendenciju da naturalizuje socijalne promene koje utiču na gradove; a upravo su urbane sredine glavne lokacije razvoja tržišne konkurentnosti – one razvijaju prilagodljivu i „prijateljsku“ socijalnu politiku udruživanjem javnog i privatnog sektora. Kao primer ovakvih tendencija, Margit Mejer (Margit Mayer) navodi organizacije koje su se preusmerile isključivo na pružanje usluga: većina više ni ne postavlja zahteve vezane za prava siromašnih i deprivilegovanih ili preobražaj društvenih odnosa. Nasuprot tome, one klijentima pružaju podršku više u smislu „snalaženja u postojećem“ nego prevazilaženja loše situacije kroz neku vrstu „suštinskog napredovanja“. U najboljem slučaju, one ciljaju na „sporedne efekte“, odnosno kolateralnu štetu savremenog ekonomskog restrukturiranja (kao što su trajna – ali iskonstruisana – nezaposlenost, propadanje urbanih prostora, posledice samoubilačkog odnosa prema životnoj sredini u interesu profita globalne vladajuće klase, i t. sl.). Sve u svemu, ono što su nekada bili progresivni urbani socijalni pokreti na prelazu vekova postaju relativno institucionalizovane organizacije koje po inerciji, na uhodan i rutinski način, sarađuju kako sa svim instancama državne uprave, tako i sa svim ekspoziturama globalnih finansijskih ustanova. Stoga, urbane inicijative u postsocijalističkim gradovima su, na neki način, imale pogrešne uzore ili ih nisu ni imale, već su jednostavno pokretane kao filijale već razrađenih globalnih mreža. Ako su, donekle, i uspele izbeći opasnost od usvajanja koncepta socijalnog kapitala, za koji se u međuvremenu pokazalo da ne samo da „ima ograničenu moć u rešavanju strukturno uslovljenih problema, kao što je siromaštvo, odnosno da se mobilizacijom neekonomskih resursa teško mogu, na dugi rok, rešavati, ekonomski problemi“ (Veselinović, 2008: 3), nego da njegova dominacija gura u drugi plan realno opozicione pokrete sa radikalnim zahtevima, ipak su, uglavnom, poklekle pred iskušenjem „profesionalizacije“. To je rezultiralo uglavnom depolitizovanim građanskim inicijativama koje se ili ne shvataju ozbiljno od strane režima (jer su mahom nepovezane i bezopasne), ili se „potkupljuju“ i „ekspertizuju“, tj. otvoreno uvlače u sistem.

Ipak, paralelno sa izvesnim promenama u zemljama razvijenog kapitalizma, u kojima se opet u društvenoj areni počinju postavljati stara pitanja, javljaju se napokon i u postsocijalističkim regijama naznake urbanih socijalnih inicijativa koje pokazuju kapacitete da osim obavljanja poslova od kojih je država digla ruke, organizuju i izvesne defanzivne borbe, pa čak i da ponude neke nove platforme zasnovane na preispitivanjima do sada neupitnih postavki razvoja postsocijalističkih društava, a posebno gradova.

Izvesni pomoci (u smislu novih inicijativa ili većeg uključivanja u teorijske i aktivističke tokove razvijenijih država) primetni su poslednjih godina u skoro svim regionima proisteklim iz bivše SFRJ. Za ilustraciju se može izdvojiti nekoliko srbijanskih i hrvatskih primera.

Osim već pomenutog slučaja Belvil, direktno povezanog i sa održavanjem Univerzijade (povod za urbanističke intervencije sprovedene u diskursu urbane regeneracije), a što je sve bilo praćeno simboličnim protestnim akcijama koje su ipak pokušale da na skroman način eksplicitno potegnu pitanje „prava na grad“, u Srbiji su najveće mobilizacije lokalnog stanovništva i aktivista pratile borbe za odbranu kragujevačkog centralnog parka i jednog beogradskog parkića na opštini Zvezdara poznatijeg kao Peti parkić. Naime, pre pet godina je ta mala zelena površina postala poprište sukoba između stanara lokalnih zgrada i privatnog investitora koji je na sumnjiv način došao u posed zemljišta. Nastupila je dugogodišnja borba koja se kretala od legalne zakonske do legitimne fizičke. Ishod je na kraju bio pozitivan po građane, ali je efekat autonomne inicijative doveden u pitanje paternalističkim posredovanjem od strane novog gradonačelnika, koje je na kraju i odigralo verovatno najznačajniju ulogu. Ipak, borba je „otvorila mnoga pitanja na koja su prvenstveno članovi i članice Inicijative za očuvanje Petog parka nastojali/e da nađu odgovor kako bi kao grupa individua uspeli/e da ostvare kolektiv koji bi mogao da zadovolji potrebe pojedinačnih članova/ica, kao i njihovu borbu protiv privatnih, neoliberalnih, dnevno političkih interesa: da li je zajednička imovina moguća u neoliberalnom kapitalizmu? Ako je situacija 'ugroženosti' dovela do stvaranja kolektiva, da li kolektiv, stvoren u samoodbrani, može kanalisati pozitivne težnje ka boljem? Koje su moguće strategije i dometi kolektivne borbe? Iako legitimna, da li kolektivna borba treba da postane i legalna? Da li zakoni i sudski sistem postoje samo za legitimisanje, očuvanje i osnaživanje specifičnih finansijskih interesa? Da li samo krupni finansijski interes ima pravo odluke u budućem razvoju i preoblikovanju grada? Koja je najmanja jedinica lokalne samouprave, i da li je građani/ke mogu koristiti izvan uticaja političkih stranaka? (...) Takođe, želimo da otvorimo raspravu o tome ko ima pravo na grad i odlučivanje o gradu?“ (Belaćević Branko et al, u pripremi)

Slična pitanja su pokrenuta i u Zagrebu: primer borbe u Varšavskoj ulici koji je takođe trajao godinama, mobilisao je još širu populaciju i često bio u žiži pažnje javnosti. Pokret „Pravo na grad“ i Zelena Akcija predvodili su ovu kampanju usmerenu protiv žrtvovanja javnog prostora interesima privatnih investitora i političara (kako vladajućih, tako i navodno opozicionih) koji su uglavnom bili sa njima u sprezi. Od rezultata same inicijative bitnija je činjenica da je ova sprega raskrinkana i da su se toj koaliciji vlasnika kapitala i gradskih vlasti suprotstavili brojni građani i udruge. Ipak, uz svu saglasnost u vezi sa pitanjima upravljanja gradom i uključenosti/isključenosti stanovnika iz tih procesa, u čitavom projektu je bila prisutna latentna napetost između jednog dela aktera koji su bili samo protiv *prekomerne* komercijalne eksploatacije prostora i onih drugih koji su želeli da idu i korak dalje postavljajući načelnija pitanja shvatanja karaktera i namene javnog dobra.

Generalno, dešavanja vezana za nove urbane borbe daleko su artikulisanija u Hrvatskoj. Možda je za to još bolji primer od zagrebačkog, ono što se godinama unazad dešava u Puli.

Nekadašnji „vojni grad“ dobio je, dvodecenijskim povlačenjem oružanih kapaciteta sa gradskog područja, velike prazne prostore koji se uglavnom nisu uključili direktno u tržište nekretnina nego su „zamrznuti“ za buduće potrebe turističke eksploatacije. Vremenom, bivše vojne zone, bivaju osvajane od strane raznoraznih lokalnih inicijativa od kojih neke počinju pretvarati te zone „u polja istraživanja novih načina življenja, neformalne proizvodnje i autonomnih projekata stvaranja drukčijih vrijednosti“ (Grad postkapitalizma, 2010: 19). Dugogodišnjim borbama sa lokalnim, županijskim i centralnim vlastima, kao i predstavnicima kapitala, lokalne grupe uspele su proizvesti, osvojiti i odbraniti autonomne prostore na širokom području Pule. Takođe, značajno je što u svemu tome praksu prate i teorijska promatranja (npr. vrlo je interesantan koncept „komunal“ – stari istarski naziv za zajedničku zemlju – koji Pulska grupa razvija i promoviše, pritom ukazujući pažnju na to da proučavanje i „praktikovanje“ komunala jeste globalan fenomen). Ono što je u zagrebačkoj borbi ponekad prećutkivano, Puljani jasno govore: „Pravo na grad danas ne shvaćamo samo kao pravo građana na odbranu javnog prostora od njegove komercijalizacije nego i kao pravo građana da raspolažu viškom vrijednosti koje se u gradu stvaraju“ (Grad postkapitalizma, 2010: 32)

Umesto zaključka

Tokom dvadeset godina koje su za nama, „tranzicija“ je postala svakodnevna agonija u kojoj smo pokušavali preživeti. Za to vreme, neoliberalna politika doživela je kako brojne kritike, tako i globalni debakl finaliziran aktuelnom ekonomskom krizom. „Tranziciju“, sumnjivi termin kojem upućujemo poslednje pozdrave, karakterisala je radikalno nepravedna raspodela viška vrednosti koja nastavlja da dovodi u pitanje opstanak naših društava. Između ostalog, ovo neminovno dovodi i do novih vrsta urbanih pobuna koje neće još dugo biti samo defanzivne.

Dakle, ma koliko se činilo da transformacija gradova bivšeg Istočnog bloka krajem 20. i početkom 21. veka – posebno u kontekstu „propasti socijalizma“ i uspostavljanja „normalnog“ društvenog poretka, te diskursa o „kraju istorije“ i „odumiranju velikih priča“ – vodi ka suštinskoj depolitizaciji urbanog pitanja, novi režim kapitalističke regulacije ipak ne može dovesti do kraja urbane politike i kolektivnih akcija koje su sa njom u vezi.

Strategije poput partnerstva javnog i privatnog sektora, upotrebe socijalnog i kulturnog kapitala lokalnih zajednica i ostalih urbanih aktera, kao i koncept socijalno odgovornog preduzetništva – evidentno ne doprinose rešavanju generalnih problema ni u razvijenijim zemljama, pa se postavlja pitanje opravdanosti njihove implementacije u gradovima nekadašnjeg „realno postojećeg socijalizma“.

Rad na demistifikaciji i dekonstrukciji određenih teorijskih i političkih mitova (od kojih su

tek poneki pomenuti u tekstu), a koje je stvorila ekspertistička ideologija neoliberalizma, mogao bi pomoći Levici da se napokon (re)konstituiše kao istinska idejna alternativa i organizuje kao relevantna praktično-politička opoziciona snaga. Kada je reč o gradu, kao centralnom mestu globalne proizvodnje viška vrednosti, treba formulisati zahteve koji se u krajnjoj instanci mogu svesti na jednostavan zahtev za većom/potpunom demokratskom kontrolom nad proizvodnjom, distribucijom i upotrebom materijalnih viškova.

Na kraju, mora se konstatovati da pritisak globalnog kapitala i međunarodnih institucija, a u kontekstu (relativnog) slabljenja moći nacionalnih država, posebno pogađa (polu)periferne gradove Istočne Evrope. Rezultat je situacija u kojoj samo izuzetna ideološko-politička konfuzija tranzicionog perioda, za sada, sprečava radikalno preispitivanje stava o „mračnoj totalitarnoj prošlosti“, „svetloj i neupitnoj posttranzicionoj budućnosti“, kao i dovođenje u pitanje legitimnosti samih „demokratskih promena“. Ta preispitivanja bi bila minimalni zadatak, ali koji bi, uz rad na denaturalizaciji i kompromitaciji neoliberalizma, kao i skandalizovanju svih vrsta nejednakosti koje proizvodi kapitalistički način proizvodnje i raspodele, mogao dovesti vrlo brzo na dnevni red pitanje: na koji način postsocijalistički gradovi mogu postati postkapitalistički?

Prvobitno objavljeno u: Veselinović, Ana; Atanacković, Petar; Klarić, Željko (ur.) (2011): Izgubljeno u tranziciji. Krićka analiza procesa društvene transformacije. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, str. 116–131.

Literatura

- Belačević, Branko; Sekulić, Dubravka; Stefanović, Jelena; Miletić, Marko; Prodanović, Srđan. (U pripremi). *Peti parkić – borba za svakodnevicu*, Beograd: Kontekst.
- Harvi, Dejvid (2002) Od menadžerstva ka preduzetništvu: transformacija gradske uprave u poznom kapitalizmu, u: Vujović i Petrović (ur.), 2005, *Urbana sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Harvey, David (2008) Pravo na gradu, u: Kovačević, Leonardo; Medak, Tomislav; Milat, Petar; Sančanin, Marko; Valentić, Tonči; Vuković, Vesna; Domes, Tomislav (ur.), *Operacija: Grad*, Zagreb: Savez za centar za nezavisnu kulturu i mlade, Multimedijalni institut, Platforma 9,81 – Institut za istraživanja u arhitekturi, BLOK – Lokalna baza za osvježavanje kulture, SU Klubtura/Clubture.
- Hackworth, Jason (2008) Kritika neoliberalnog grada, u: Domes Tomislav et al. (ur.), *Operacija: Grad*, Zagreb: Savez za centar za nezavisnu kulturu i mlade, Multimedijalni institut, Platforma 9,81 – Institut za istraživanja u arhitekturi, BLOK – Lokalna baza za osvježavanje kulture, SU Klubtura/Clubture.
- Mandić, Srna (1990) Privatizacija u stambenoj sferi, *Sociološki pregled*, Vol. XXIV, no. 1-4, 1990. str. 79-89.
- Mejer, Margit (2003) Dalja upotreba pojma društvenog kapitala: uzroci i posledice po razumevanje gradova, zajednica i urbanih pokreta, u: Vujović i Petrović (ur.), 2005, *Urbana sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Milat, Petar (2008) Najmanje i najviše – uvodne napomene, u: Domes Tomislav et al. (ur.) *Operacija: Grad*, Zagreb: Savez za centar za nezavisnu kulturu i mlade, Multimedijalni institut, Platforma 9,81 – Institut za istraživanja u arhitekturi, BLOK – Lokalna baza za osvježavanje kulture, SU Klubtura/Clubture.
- Mitrašinović, Miodrag (2006) *Total landscape, theme parks, public space*, Hampshire & Burlington: Ashgate Publishing.
- Petrović, Mina (2009) *Transformacija gradova: ka depolitizaciji urbanog pitanja*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Pikvens, Kris (2002) Državni socijalizam, postsocijalizam i njihovi urbani modeli: teorijsko razmatranje iskustva centralne i istočne Evrope, u: Vujović i Petrović (ur.), 2005, *Urbana sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Pulska grupa (ur.) (2010) *Grad postkapitalizma*, Zagreb: centar za anarhističke studije.
- Sasen, Saskija (2004) *Gubitak kontrole*, Beograd: Curiculus.
- Smith, Neil (2002) Novi globalizam, novi urbanizam: gentrifikacija kao globalna urbana strategija, u:

Domes Tomislav et al. (ur.), 2008, *Operacija: Grad*, Zagreb: Savez za centar za nezavisnu kulturu i mlade, Multimedijalni institut, Platforma 9,81 – Institut za istraživanja u arhitekturi, BLOK – Lokalna baza za osvježavanje kulture, SU Klubtura/Clubture.

Veselinović, Ana (2008) *Urbani socijalni pokreti i socijalni kapital*, Filozofski fakultet u Beogradu, odeljenje za sociologiju, diplomski rad.